

ЖІНОЧА ОСВІТА В СЕРЕДОВИЩІ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 60-Х РОКАХ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто особливості жіночої освіти польського населення Південно-західних губерній Російської імперії. Аналіз рівня освіченості жінок, характеристика середніх навчальних закладів, визначення ролі освіти в житті жінки здійснювалися на підставі архівних, статистичних та нарративних джерел. Визначено, що в жіночому середовищі зберігалася польська мова завдяки домашньому вихованню та функціонуванню приватних навчальних закладів. Така освіта готувала жінку для салонного та родинного життя, але не давала можливості отримати конкурентноздатну професію. Потреба в підвищенні інтелектуального рівня приводила до появи жіночих просвітницьких організацій на початку ХХ ст.

Ключові слова: польське населення, жіноча освіта, гендерна проблема, просвітницькі організації.

В статье рассмотрены особенности женского образования польского населения Юго-западных губерний Российской империи. Анализ уровня образованности женщин, характеристика средних учебных заведений, определение роли образования в жизни женщины совершались на основании архивных, статистических и нарративных источников. Установлено, что в женской среде сохранялся польский язык благодаря домашнему воспитанию и функционированию частных учебных заведений. Такое образование готовило женщину для салонной и семейной жизни, но не давало возможности получить конкурентоспособную профессию. Необходимость повышения интеллектуального уровня приводила к появлению женских просветительских организаций в начале ХХ в.

Ключевые слова: польское население, женское образование, гендерная проблема, просветительские организации.

The article touches upon peculiarities of female education of Polish population at South-Western provinces of Russian Empire. Analysis of female education level, characteristics of secondary educational establishments, definition of the education role in a woman life were based on the application of archival, statistic and narrative sources. It was stated that Polish language was preserved in the female surrounding due to home education and the functioning of private educational establishments. Such education prepared women to family and high life, but did not give them an opportunity to acquire a competitive profession. The need to increase an intellectual level brought to the formation in the beginning of the XX century of female educational organisations.

Keywords: Polish population, female education, gender problem, educational organisations.

Зацікавлення історією польського населення українських земель є характерною рисою вітчизняної історії сьогодення. Тісні зв'язки України та Польщі, демократизація суспільних процесів приводять до розуміння необхідності в повній мірі

пізнати одне одного, розглянути історичний процес у взаємозв'язках і взаємовпливах поляків та українців.

Сьогодні виходить багато праць, присвячених соціально-економічному, політичному та культурному розвитку поляків українських земель. Однак сучасним історичним дослідженням бракує гендерного підходу до обговорюваних проблем. Історія поляків розглядається як історія компактного національного масиву, яким рухали певні ідеологічні настанови, а основна увага дослідників прикута до питання внеску польського дворянства чи інтелігенції у розвиток українських земель. Якщо бути уважнішим, то можна констатувати, що добру половину всього польського населення склали жінки, які рідко стають об'єктом дослідження. Навіть якщо і заходить мова про них, то йдеться про стереотип «добре вихованої пані», господині маєтку, «берегині польськості». Таке уявлення є досить поверховим і вимагає більш прискіпливого погляду дослідників до історії польського жіноцтва українських земель. Одному з аспектів цієї теми, а саме освіті польського жіноцтва, присвячена стаття.

Визначити загальноосвітній рівень польського жіноцтва, особливості навчання дівчат, співвідношення національного та гендерного факторів в освіті, її роль та місце в житті жінки є завданням дослідника.

Географічні рамки дослідження обіймають території трьох Південно-західних губерній імперії – Київської, Волинської та Подільської. Саме тут проживала найбільша кількість поляків на українських землях. Для зручності окреслення регіону ми будемо також використовувати термін «Правобережна Україна». В польській історіографії названі губернії позначають терміном «південно-східні креси», тобто окраїнні території Речі Посполитої.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від другої половини 60-х років XIX ст. до початку XX ст. Саме в названий період, після розгрому Січневого повстання, польська людність краю потерпала від переслідувань та репресій царизму. Модернізація економічного життя, зміни в соціальній сфері, народження нових ідеологій і утворення політичних таборів безпосередньо втягували у свій вир і польське населення регіону, утворюючи цікаву, але досить складну історичну картину розвитку Правобережної України.

Джерелами з визначеної проблематики стали документи, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Саме вони допомагають виявити наявність приватних жіночих навчальних закладів, програму навчання в них. Статевий та віковий рівень грамотності, знання мови, якою навчалося польське населення, можна встановити, проаналізувавши звіти загального перепису населення, який проводився в Російській імперії у 1897 р. Для співставлення даних кількісних характеристик використовується і їх відсоткове значення, що дозволяє провести компаративістський аналіз. Великого значення для визначення ролі освіти в житті жінки мають джерела особистого характеру – мемуари, спогади дворянок, які проживали на території Правобережної України. Деконструкція життя поляків на «кресах» дає можливість встановити, якими були соціальні очікування щодо жінки в тогочасному суспільстві і як вони впливали на процес навчання і виховання полячок.

Історіографія проблеми історії польського жіноцтва на Правобережній Україні налічує багато праць, у яких дослідники побіжно розглядають дане питання. Польський історик Т. Епштейн в праці «Навчання дітей та молоді у польських дворянських родинах Київщині, Волині та Поділля в другій половині XIX – початку XX ст.» звертає увагу на особливості домашнього виховання дівчат, програми навчання у приватних пансіонах [4]. Важливу інформацію щодо жіночих організацій, кількості жінок у навчальних закладах містять роботи істориків О. Буравського, О. Білобровець, Д. Бовуа [14; 13; 1]. Так як освіта є частиною соціальної сфери і

залежить від загальної політики держави, а тим більше освіта інших національностей, то праці дослідників, а саме Н. Щербак, В. Надольської, які охарактеризували національну і освітню політику імперії Романових, теж мали суттєве значення при написанні роботи [23; 15].

За переписом населення, що проводився у Російській імперії 1897 р., можна встановити кількість польських жінок, які проживали в Південно-західних губерніях. Питання про національність в анкеті перепису не ставилося, але ставилися запитання про віровизнання та рідну мову. Для зручності в статті будуть вживатися вислови «польське населення», «поляки» для позначення тих кіл суспільства, які визнали саме польську мову рідною.

На Правобережній Україні, що була поділена на три губернії – Київську, Волинську та Подільську, проживало 163 552 жінки, які визнали польську мову рідною (відповідно по губерніям: 34 698, 93 460, 35 394) [16]. Така значна кількість польських жінок заслуговує на увагу дослідників, чого раніше бракувало історичним пошукам.

За переписом 1897 р. неможливо встановити кількість освіченого населення за станами, але можна вирахувати кількість грамотного населення за віковими групами. У звітах представлені дані про кількість грамотних «російською мовою» та про тих, хто грамотний іншими мовами. Мова йде про людей, які назвали польську мову рідною, а тому, вірогідніше за все, знали вони саме цю мову. Рівень грамотності серед польського населення різнився по губерніях. Найвищий був у поляків Київської губернії – 35 593 чоловік, або 52,2 % від всього польського населення губернії, у Подільській – 31 211, тобто 45,13 %, і у Волинській – 51 419, або 27,9 %. В цілому грамотних серед польськомовного населення трьох губерній нараховувалося 118 583, а середній рівень грамотності складав 36,8 % обраної групи.

Кількість чоловічого населення, які були «грамотні російською мовою» перевищує відповідну кількість жіноцтва у Подільській та Волинській губерніях. На Поділлі грамотних російською було 10 640 чоловіків і 10 725 жінок, що у відсотковому значенні до кількості польського чоловічого та жіночого населення становить 38,55 % і 37,28 %, а на Волині – 18 075 поляків було грамотними по-російськи і 14 196 полячок, що становить 26,76 % і 19,64 %. Іншим було становище у Київській губернії: грамотних по-російськи було 11 628 чоловік, а жінок – 12 547, що становить 40,48 % та 43,4 % польського населення губернії.

Кардинально іншою була ситуація з освіченістю на іншій мові. Найбільше поляків грамотних іншою мовою (читай – польською – *О.Н.*) було на Волині: серед чоловіків – 5 539 осіб, або ж – 8,44 %, серед жінок – 9 264, тобто 13,24 %. Потім за цим показником виступає Подільська губернія: чоловіча грамотність іншою мовою становить 2 110 чоловік, або 7,9 %, жіноча – 3 616, або 12,8 %. На Київщині ці показники дорівнюють відповідно 1 391 поляків, або 4,8 %, і серед жіночого населення – 2 795 осіб, або 9,5 %.

Для дослідника серед всього розмаїття кількісних даних представляють інтерес певні «сигнальні» цифри, а саме: 1. Кількість грамотних російською мовою набагато перевищує кількість грамотних іншою мовою, якою, на нашу думку, є польська, бо саме її порівняльна група осіб визнала рідною. 2. Рівень грамотності російською мовою у чоловіків перевищує жіночу грамотність у Волинській та Подільській губерніях, у той час, коли на Київщині, хоч і в незначній мірі, переважає жіноча грамотність. 3. Рівень грамотності іншою мовою (для нас це польська) переважає у жіночого населення. Саме ці особливості статистичних даних можуть навести історика на шлях пошуку причин такої ситуації в освіті польського населення.

Мабуть, для жодної людини, обізнаної з історією польського населення Правобережної України в другій половині XIX ст., не буде відкриттям, що рівень грамотності російською мовою серед поляків регіону був достатньо високий: серед чоловіків він становив 35,26 % і серед жінок – 33,44 %. Русифікація польського

населення проводилася поступово впродовж усього століття, а цілеспрямованого характеру цей процес набирає в післяповстанський період [23, с. 44-45, 50]. Російським урядом було видано ряд наказів, за якими польські школи в Західному краї підлягали закриттю, а за навчання польській грамоті в школі накладалися штрафи [21, арк. 1-3; 19, арк. 1-5]. Адміністративні обмеження стосувалися і викладачів університетів: згідно з наказом 1867 р. «уродженці Царства Польського і Західного краю, особи римо-католицького віросповідання, не допускалися ні до яких посад у навчальних закладах Міністерства народної освіти, крім Варшавського і Дерптського округів» [20, арк. 4]. Викладання польською мовою було заборонено навіть у приватних закладах [15, с. 83].

Чоловіча грамотність російською перевищує такий же показник жіночої грамотності. Причини цього факту можна знайти в суспільній практиці тогочасного існування. Після закриття багатьох польських навчальних закладів, хлопчиків віддавали на навчання в російські гімназії, які мали підготувати їх до вступу в університети.

Кардинально іншою була ситуація з жіночим навчанням. За влучним висловом дослідника польської освіти на Правобережній Україні Т. Епштейна, «не можна було й помислити, щоб панянка могла навчатися в російській школі. Вони цілковито бойкотувалися» [4, с. 53]. На сьогоднішній день важко встановити кількість польських дівчат, які б навчалися у російських гімназіях. Маємо лише деякі фрагментарні дані, якими не варто нехтувати, бо вони можуть певним чином пояснити наявну ситуацію в освіті.

Дослідник польського населення Волині О. Буравський у своїй монографії приводить дані про кількість учнів різних сповідань у початкових народних училищах Волинської губернії на 1902 р. За цими даними, католиків хлопців навчалось – 2 116, дівчат – 858, що у відсотковому значенні дорівнює 4,5 % та 1,6 % від усієї кількості учнів. У середніх навчальних закладах губернії ситуація інша – римо-католиків хлопців тут навчалось 711 та 129 дівчат, тобто 23 % та 4 % [14, с. 100]. Отже, на прикладі Волині можна констатувати значно більшу кількість хлопців, що навчалися у російських закладах освіти, ніж дівчат.

Газета «Край», що видавалася поляками у Петербурзі, містила кореспонденцію з регіонів, у тому числі з Правобережжя. Саме там можна прочитати цікаву інформацію про кількість учениць католицького віросповідання у навчальних закладах. Так, відомо, що у Житомирській жіночій гімназії 1885 р. навчалось 60 католичок на 446 учениць, а 1887 р. – 85 на 338 учениць [8. – 1885. – № 30; 8. – 1887. – № 28]. В Уманській жіночій гімназії на 180 учениць – 85 було католичок. Ця кількість перевищувала навіть кількість православних дівчат, яких у гімназії навчалось 70 [8. – 1887. – № 39].

Крім того, у різноманітних спогадах жителів Правобережжя знаходимо твердження про те, що жінки навіть не розуміли російську [5, с. 29; 7, с. 28]. Саме цей факт підтверджено і Т. Епштейном, який доводив, що російська використовувалась чоловіками у справах управління маєтком, служби, в ділових контактах, у той час, коли жінка, замкнена в досить вузькому суспільному колі – родина, маєток, сусіди-поляки, не потребувала вивчення цієї мови [4, с. 53]. Але така ситуація була притаманна лише дворянським колам, і то на початку – в середині XIX ст. Русифікація освіти і культурного життя, модернізаційні суспільні процеси, які розширювали кордони жіночого світу, сприяли більш широкому вжитку російської мови у середовищі польського населення.

Чому ж рівень грамотності польською перевищує у жінок, а не у чоловіків? Відповідь на це питання не може бути однозначною. Появу такої диспропорції можна пояснити багатьма факторами. По-перше, чоловіче населення постійно було втягнуто у контакти. Незнання російської ставило перепони на шляху отримання професії, роботи у імперії. Орієнтовані на отримання домашнього виховання,

польські дівчата не спішили отримати російську освіту, більше сподіваючись на приватні жіночі пансіони. В Центральному державному історичному архіві України зберігаються справи про влаштування таких навчальних закладів у 80-х роках XIX ст.

Їх викриття здійснювалося, в основному, за доносами, які поступали до Міністерства народної освіти. Але доказати «польський характер» навчальних закладів було не так просто. По-перше, місцеві поліцмейстери не афішували існування жіночих пансіонів, які б утримувались поляками. Причина, вірогідніше, полягає в тому, що місцева влада отримувала хабарі від власників пансіонів, як це було доведено у справі Леокадії Пшемицької. Названа пані, яка проживала в с. Зелений Ріг Уманського повіту, утримувала пансіон для дівчат упродовж 15 років, з 1871 р. до 1886 р., при цьому місцевий урядник знав про це, але мовчав, отримуючи хабар у розмірі 300 руб на рік [17, арк. 34 зв.].

Схожу ситуацію описує в своїх спогадах М. Дияковська. Брат її діда заснував школу в Ярошинцях, яка утримувалася його родичкою. Школа проіснувала близько 5 років завдяки тому, що її господарка завжди вчасно була попереджена про ревізії влади [3, s. 1-2].

Ще один випадок демонструє небажання афішувати будь-які негаразди на ввіреній території. В с. Махновському Бердичівського повіту Київської губернії існувала школа, де навчалося 16 дітей-католиків – за доносом місцевого вчителя 1887 р. Перевірка урядника виявила, що це було домашнє навчання у приватному будинку [22, арк. 67, 74]. Такий же висновок був зроблений і у випадку з пансіоном М. Глассек, який існував у м. Купель на Волині. Інспектор народних училищ після перевірки виявив, що з 8 учениць – 5 доводилися родичками господині, а, отже, це можна було висвітити як організоване домашнє навчання [22, арк. 83, 86]. Місцева влада намагалася довести, що існуючі форми навчання не можуть вважатися «польським впливом» на край. Чиновники не так стояли на захисті польської освіти, як хотіли убезпечити свою дільницю від наступних перевірок, звинувачень у непильності тощо. Не можемо виключати у цих випадках і можливості хабарництва.

Цікавою стороною вищеназваних справ є ще один момент, а саме авторство доносів. У випадку з пансіоном Л. Пшемицької донос прокурору уманського повітового суду був написаний місцевим приставом, а у с. Махновському – вчителем, якого місцевий ксьондз звинуватив у тому, що він примушує дітей католиків відвідувати православний собор [17, арк. 34; 22, арк. 63-67]. Отже, доноси були написані місцевими жителями, які, мабуть, мали один до одного певні претензії, а у вирішенні справ користувалися такими методами. Саме тут можна прослідкувати побутовий рівень ворожнечі, в якому національність та релігія використовувалися як розмінна монета.

Незважаючи на те, що перевірки, здійснені в жіночих пансіонах, часто виявляли «домашність» такої освіти та виховання, їх закривали. Так сталося з пансіоном М. Глассек, Л. Пшемицької та іншими. У випадку з міським училищем в Умані, яке утримувала Ц. Кожемяка, лютеранка за віровизнанням, було виявлено, що лише одна вчителька (за анонімним доносом – всі вчителі) – С. Стефанська є полячкою. Училище не закрили, але С. Стефанській заборонили викладання [22, арк. 32-36].

Навчальні предмети, що викладалися у приватних жіночих навчальних закладах, дозволяють виявити основні напрямки студювання і відображають очікування суспільства щодо освіченості жінок. У приватних пансіонах дівчат навчали польській, руській, французькій, німецькій мовам, музиці, рукоділлю, закону Божому. Як бачимо, в програмі навчання відсутні точні та природничі науки, що підкреслювалося також і авторами особистих джерел [11, s. 8]. Фактично названі предмети готували дівчину до приватного, салонного життя, де вона могла б виявити знання

мов та розважити гостей грою на музичному інструменті. Отже, мова йде про певний стандарт жіночої освіти – «добру пані» та берегиню польськості.

На жінку покладалася справа збереження польськості у родині, а це означало, що вона повинна була прищепити дітям початкові знання про свою країну, її героїв, навчити їх рідній мові, скерувати у виборі вітчизняної літератури [9, s. 26]. Вечорами, коли вся сім'я була у зборі, відбувалося читання польських книжок, декламація віршів. У цей час дорослі згадували минуле, передавали свої знання дітям. Такі вечори А. Павелчинська, одна із авторів спогадів, називає «найкращою школою кресової історії» [10, s. 102]. Характерною особливістю набутих знань був їхній романтичний ореол.

Отже, соціальне замовлення впливало на рівень і особливості жіночої освіти полячок українських земель. Саме в цьому вбачається дисонанс у статевій грамотності польського населення.

Стан середньої та вищої жіночої освіти можна прослідкувати за тим же переписом населення 1897 р. Дані перепису вказують на кількість осіб, які мали освіту «вище початкової». Згідно з цими даними, на Київщині таку освіту мали 1 776 жінок (5,1 % від усього жіночого населення губернії), на Волині – 790 (0,8 %) і на Поділлі – 755 (2,1 %). Тобто більше всього жінок мали середню освіту в Київській губернії, а середній показник по регіону становить 2,6 %. У порівнянні з чоловічим населенням, 10,26 % якого мали середню або вищу освіту, аналогічний «жіночий» показник надто вже прогає.

Такі різкі диспропорції у середній та вищій жіночій освіті спричинені самою історичною ситуацією в країні. Довгий час жінки у Російській імперії не могли вступати до вищих навчальних закладів. Закінчення жіночої гімназії не давало права вступу до університету, тому для отримання вищої освіти деякі дівчата їздили навчатися за кордон. Єдиним закладом вищої освіти для жінок на батьківщині були відкриті 1878 р. у Петербурзі Бестужевські курси.

Цікаві спостереження щодо вищої жіночої освіти були зроблені Т. Епштейном, який дослідив кількість студенток з «кресів» в університетах Королівства Польського. Історик довів, що основними напрямками студіювання дівчат були природничий, рільничий, хімічний та медичний факультети. Вірогідніше за все, зазначає автор, такий вибір навчання був обумовлений специфічним місцем жінки у маєтку на «кресах» [4, s. 121]. Жінки обирали спеціальність під впливом родини, де заняття сільським господарством було частиною «кресової ментальності», тісно пов'язаною з земельним патріотизмом.

Для багатьох дівчат навчання було лише можливістю поглибити свої знання. Те, що більшість з них навчалася в університетах недовго і дуже рідко хто отримував диплом, говорить про специфічне ставлення до освіти. Фактично не набуття знань було метою панянок, а розширення контактів чи освітні сімейні традиції. Вища жіноча освіта трактувалася польським товариством «як екстравагантна забаганка чи снобізм» [4, s. 121].

Навчання в пансіонах, у свою чергу, мало суто практичні навички. Вихована, «як добра пані», жінка могла знайти собі роботу в якості няньки, виховательки або ж заробити викладанням польської чи іноземних мов. Прикладом такого працевлаштування є справа Аліни Березовської, яка навчала дітей грамоті у с. Сівороч Ушицького повіту на Поділлі [18, арк. 15-20]. У школі А. Березовська навчала селянських дітей читати і писати по-польськи, а також викладала Закон Божий. Після викриття школи у 1896 р. викладання було заборонено. Але вчителька звернулася до влади з проханням дозволити їй викладати рукоділля і Закон Божий, бо вона не має інших засобів до існування, як навчання місцевих селянських дітей. В наративах багатьох дворян «кресів» зустрічаємо спогади про виховательок-полячок, які дають

підстави стверджувати, що така діяльність могла принести прибуток дівчатам із збіднілих шляхетських родин [3, s. 16; 12, s. 10].

Ще одним підтвердженням слухності думки про практичне застосування знань, отриманих у приватних пансіонах, є показник зайнятості жінок у навчальній та виховній діяльності. В цій сфері були зайняті 345 жінок на Київщині, 207 – на Волині і 174 – на Поділлі, що в цілому складає 3,2 % від всіх польських жінок, які були зайняті в економічному житті.

Наприкінці XIX – початку XX ст. поширюється позашкільний освітній рух польської молоді. В більшості пансіонів, гімназій, де навчалися поляки, функціонували нелегальні гуртки. В них школярі займалися не тільки самоосвітою, але й захоплювалися різноманітними політичними ідеями. Такі таємні організації були за своїм складом чоловічими. М. Івашкевічова, яка проживала в Бердичеві, пояснює цей факт тим, що дівчатам у приватних гімназіях було дозволено говорити рідною мовою, коли для хлопців ці таємні гуртки були єдиною можливістю відчувати себе поляком у зрусифікованих навчальних закладах [6, s. 123].

Ситуація змінилася під час революції 1905-1907 рр., коли з 1906 р. було дозволено створювати різноманітні національні організації та товариства. Саме в цей час з'являються польські товариства благодійного, національно-культурного характеру, легалізуються помірковані молодіжні об'єднання. Виникають і жіночі організації: Коло жінок полячок у Києві, Товариство Материнської школи та інші [1, s. 427; 2, s. 20, 25-26]. Але ці товариства, засновані жінками, мали на меті проводити просвітницьку роботу не тільки серед своїх членів, але й відкривати дитячі притулки, створювати музичні, драматичні та інші мистецькі гуртки, здійснювати благодійницьку допомогу лікарням тощо. Філіали Материнської школи, яка надавала початкову освіту польським дітям, відкривалися на Правобережній Україні.

Ще одна жіноча організація була утворена у 1907 р. в Житомирі – Християнсько-католицьке товариство трудящих жінок «Дзвигня». У статуті товариства зазначалося, що з метою інтелектуального та морального розвитку своїх членів товариство прагне організувати публічні лекції, читання, влаштувати бібліотеку, каси взаємодопомоги, відкривати майстерні і сприяти професійній освіті [13, с. 30]. Дане товариство, хоч у своїй назві несе відбиток релігійності, має світську програму діяльності. Серед засновників товариства не зустрічаються також імена католицьких священиків. Отже, вірогідніше, найменування об'єднання за конфесійною ознакою було використано з метою не демонструвати національний характер організації.

Вищезазначені товариства, засновані під час певної демократизації на початку XX ст., демонструють прагнення жінок поглиблювати свої знання. Інтенсифікація економічного життя приводила до розуміння необхідності якісної освіти, яка б давала шанси конкурувати на ринку праці. Той факт, що польські жінки українських губерній не мали можливостей отримати вищу або середню професійну освіту, приводив до появи просвітницьких жіночих організацій. Але, як можна помітити, вони не були суто освітянськими – інтелектуальний та професійний профіль є лише побічним завданням, у той час, коли головним напрямком роботи є праця для суспільства, або взаємодопомога.

Отже, можна констатувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. жіноча освіта в середовищі польського населення знаходилася на досить низькому рівні. Її основними показниками було те, що початкова освіта надавалася як російською, так і рідною мовами. Те, що польська мова зберігалася жіноцтвом, було заслугою не тільки домашнього виховання, яке надавалося панянкам, але й функціонуванням приватних польських закладів освіти на Правобережжі. Однак такі заклади не стали провідниками прогресивної жіночої освіти, приділяючи головну увагу предметам гуманітарного циклу та традиційним «жіночим» предметам – музиці, танку, рукоділлю. Така освіта не давала можливостей знайти гідну роботу в імперії, але

відповідала національним інтересам польського населення. Брак якісної, конкурентоздатної освіти та загальна демократизація громадського життя в роки революції 1905-1907 рр. привели до появи просвітницьких жіночих організацій.

Джерела та література

1. Beauvois D. Rosyjsko-polska wojna o oświatę na terenie Ukrainy (1863-1914) // Europa nie prowincjonalna. – Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772-1999. – Warszawa, 1999. – S. 401-432.
2. Chojecki Z. Społeczeństwo polskie na Rusi. – Warszawa, 1937.
3. Dyakowska J. Wspomnienia. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 15375.
4. Epsztejn T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku. – Warszawa, 1998. – 233 s.
5. Iwazkiewicz J. Książka moich wspomnień. – Kraków, 1957.
6. Iwazkiewiczowa M. Wspomnienia. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 13173.
7. Jan Pic de Replonge. Obrazy pamiętnych Lat. 1903-1967. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 15535.
8. «Край». – Санкт-Петербург, 1885-1893.
9. Krauzowa Z. Rzeki mojego życia. – Kraków, 1979. – 290 s.
10. Pawełczyńska A. Koniec kresowego świata. – Lublin, 2003. – 464 s.
11. Pokrzywnicki E. Żywoty I sprawy. Cz. I. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 15415/I.
12. Rostworowski A. Ziemia, której już nie zobaczysz: Wspomnienia kresowe. – Warszawa, 2001.
13. Білобровець О. Діяльність польських організацій на Житомирщині наприкінці XIX – початку XX ст. // Українська полоністика. Вип. I. – К., 2005. – С. 28-36.
14. Буравський О. Поляки Волині в II пол. XIX – на поч. XX ст. – Житомир, 2004. – 166 с.
15. Надольська В.В. Польське питання в національній політиці Російської імперії // Поляки на Волині. Історія і сучасність. – Житомир, 2003. – С. 80-84.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 8. Волынская губерния. – Б.м., 1904.; Т. 16. Киевская губерния. – Б.м., 1903; Т. 32. Подольская губерния. – Б.м., 1904.
17. ЦДІАУК, ф. 317, оп. 1, спр. 427.
18. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 846, спр. 432.
19. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 848, спр. 453
20. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 261, спр. 26.
21. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 262, спр. 9.
22. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 296, спр. 127.
23. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – 91 с.